

Onbehagen

Verhaeghe, P. (2023) • De Bezige Bij, 256 pp.

Philippe De Wilde •

Paul Verhaeghe, emeritus hoogleraar psychologie aan de Gentse universiteit, legt in zijn boek *Onbehagen* de hedendaagse westerse maatschappij onder de loep. Hij formuleert ‘een doordachte kritische visie op onze samenleving’ (p. 15). Daarmee heeft hij mijn aandacht. Wat kunnen we zeggen over onze eigen tijd? Doorgaans behoeven we afstand in tijd of ruimte om ons van verschil bewust te worden en ons te wijzen op het relatieve van onze opvattingen en overtuigingen. Gemengd in het leven ziet men niet. Het is een zinnetje dat, sinds ik het ooit ergens las, mij altijd is bijgebleven. Paul Verhaeghe slaagt erin een vogelperspectief te ontwikkelen en ons te wijzen op de tijdsgeest, en wat die zo bijzonder maakt, ja ... andere mensen van ons maakt.

De mens, zo stelt Verhaeghe, is een verdeeld wezen dat denkend in gesprek is met zichzelf (p. 16). Er is degene die oordeelt (ik) en degene die beoordeeld wordt (ook ik). Deze tweedeling is minder absoluut dan ze lijkt. Onze gedachten, hoe eigen ze ook mogen lijken, hebben een sociale basis – waar hechten we in deze tijd belang en waarde aan? – en zijn de expressie van onze wens erbij te horen, erkend te worden, hetgeen in Verhaeghes visie meteen het tweede wezenskenmerk is van de mens: we zijn in de kern heel erg sociale wezens.

Dit impliceert meteen hoezeer individu en samenleving aan elkaar gekoppeld zijn. Het is de verhouding tussen beide die leidt tot het typische gevoel van

-
- Philippe De Wilde is klinisch psycholoog en systeemtheoretisch psychotherapeut werkzaam bij De Luwte, systemische groepspraktijk in Gent en Lochristi (www.luwte.be).
E-mail: dewilde.philippe@skynet.be

‘onbehagen’ – hier refereert de auteur naar Sigmund Freud – waarmee de mens door het leven gaat.

Elk onbehagen is tijdsgebonden. Zo een honderd jaar geleden leefde men in een sterk patriarchaal geordende maatschappij waar kerk en staat nog sterk verweven waren. De vrijheid om eigen keuzes te maken was voor het gros van de mensen ondenkbaar, men onderwierp zich aan het woord van God, seksualiteit was zondig, het lichaam was de bron van alle kwaad enzovoort. Het spreekt dat de ervaring van verdeeldheid in die context resulteerde in een ander onbehagen dan hoe dit nu ervaren wordt. Mensen gingen gebukt onder een loodzwaar zondebesef, het leven was slechts een passage naar het eeuwige leven dat men moest verdienen.

Hedendaags spelen onze levens zich af tegen de achtergrond van het neoliberalisme. Dat is het grote verhaal van vandaag. Verhaeghe legt uit hoe, vooral sinds het einde van de tweede wereldoorlog, dit denken meer en meer de bovenhand kreeg. In tegenstelling tot het klassieke liberalisme, dat het vrije denken van het individu voorstaat (waarmee de staat zich niet te moeien heeft), is het neoliberalisme vooral een economisch gegeven: de overheid mag de industrie weinig of geen beperkingen opleggen en de staat wordt geleidelijk overgenomen door de economische macht. Het eindresultaat is een versmelting van Markt en Staat (p. 122). Het bekende gezegde ‘It’s the economy, stupid’ verwijst hiernaar. De mens wordt herleid tot een productief gegeven.

Verhaeghe legt goed uit hoe het zover is kunnen komen, op welke domeinen van het dagelijkse leven dit zoal zijn weerslag heeft (opvoeding en onderwijs, arbeidsverhoudingen, diensten en dienstverlening, politiek, regelgeving ...) en hoezeer dit alles ons denken koloniseert.

Voorop vlak van onze identiteit heeft het een immense impact. In vroegere tijden, niet eens zo lang geleden, lagen de sociale verhoudingen (tussen de seksen, tussen de klassen, tussen de leeftijden, tussen de rassen) veel meer vast, hetgeen leidde tot een stabiele, zelfs starre maatschappij. Identiteit was geen individuele categorie, maar hing samen met de groep waartoe men behoorde. Verhaeghe geeft het voorbeeld van hoe arbeiders in Engeland lange

tijd geen hoed mochten dragen, dat was het privilege van de hogere klassen; the 'working class' moest het stellen met petten (p. 33).

Vandaag echter is identiteit een individuele queeste, ze is volledig maakbaar geworden. Word wie je wilt, wees jezelf, zoek je ware ik. We zijn allemaal ondernemers van onszelf.

Nochtans leiden alle onderzoeken naar wat wezenlijk is aan de mens tot de conclusie dat het denken en doen bepaald worden door de groep (p. 91). De hedendaagse overtuiging staat daar lijnrecht tegenover en ziet de mens als een autonoom wezen, die zelf keuzes maakt en dus ook zelf verantwoordelijk is voor diens levenswandel. Deze preoccupatie met zichzelf is ironisch genoeg het product van de huidige maatschappij die de mens op grond van een dominant narratief al veertig jaar voorhoudt dat alleen (sic) het individu van belang is (p. 113).

Terug naar de identiteitskwestie: kunnen worden wie je wilt. Het kunnen is hier een imperatief: je *kán* en dus *móét* je het maken. Succes is je eigen verdienste, net zoals mislukking je eigen schuld is (p. 207). Dit is een ganse ommezwaai in vergelijking met vroegere tijden. Het idee van menselijke beperktheid is weggefallen (p. 207). De idee dat we niet alles beheersen, dat we ziek kunnen worden, dat we een kind kunnen verliezen, dat we zonder werk kunnen komen te zitten, dat we getroffen kunnen worden door het lot, is compleet achterhaald. Dit maakt ons weerloos tegenover de nukken en grillen van het leven, die we niet in de hand hebben.

Andere identiteitsconflicten situeren zich op vlak van gender en relaties. De neoliberal opgelegde individualisering leidt tot autonomie van de consument (je kan kiezen tussen twaalf soorten tandpasta), maar veroorzaakt identiteitsverlies, juist vanwege die individualisering (p. 214).

De allerindividueelste expressie van de seksualiteitsbeleving leidt ertoe bij geen enkele groep te horen. Van Gregory Bateson leerden we dat het verschil het verschil maakt, dat met andere woorden de mens nood heeft aan zich onderscheiden, dat een binaire genderverdeling (zoals het was voor de seksuele revolutie) een te strakke opdeling was waarin niet iedereen zich herkende. Vandaag echter leidt het oneindig opdelen in categorieën (LGBTQIA+) tot de paradoxale vaststelling dat verschil geen verschil meer maakt, het doet er eigenlijk niet meer toe.

Op vlak van relaties speelt het spanningsveld tussen het verlangen naar autonomie versus onze behoefte aan verbondenheid. We hebben hier te maken met een *contradictio in terminis*. Van zodra men zich verbindt geeft men (een stuk) autonomie op. Daarmee worstelen vele paren. Men blijft zoeken tot men denkt de ware gevonden te hebben voor wie men die autonomie (een beetje) wil opgeven, hetgeen natuurlijk een onmogelijke zoektocht is.

Het boek van Verhaeghe zit goed ineen. Hij vertrekt van het individu, van wat hij wezenlijk vindt aan mens zijn (onze verdeeldheid, onze sociale aard). Vervolgens beschrijft hij het neoliberale narratief: een maatschappij van individuen, en zoomt hij in op de verwording ervan: individuen zonder samenleving. Afsluiten doet hij met een uitgeleide waarin hij betoogt dat autonomie onmogelijk is zonder verbondenheid.

Het is een rijkgeschakeerd boek, goed onderbouwd, met talloze voorbeelden. Ik doe de auteur oneer aan door mij te beperken tot wat ik denk de essentie van zijn analyse is, maar het zou te ver leiden de vele beschouwingen in extenso te behandelen.

Het boek is geschreven met wat ik zou omschrijven als bijwijlen een schalkse ondertoon. Dit geeft het, in weerwil van de ernst van het onderwerp en *the state of the art* van onze samenleving, een luchtig karakter. Een beetje bedrieglijk, ook noodzakelijk. Een mens wordt niet vrolijk van dergelijke lectuur, integendeel. Ik betwijfel of dat zijn bedoeling is; in interviews geeft hij aan hoopvol te zijn over de toekomst. Waarop hij zich baseert om dit te zeggen vind ik niet of nauwelijks terug in het boek.

Helemaal aan het eind betoogt hij dat er geen autonomie mogelijk is zonder verbondenheid. Daarmee ben ik het volledig eens, alleen is het eerder een filosofische beschouwing (hij grijpt terug naar Hegel) dan dat hij dit staaft met voorbeelden. Ik kan me niet van de indruk ontdoen dat de auteur par force wou eindigen met een positieve noot. Het oogt wat slordig en onaf.

Het frappeert me dat, ofschoon hij hier en daar (p. 33) wijst op de individuele invulling van onze levenswandel, via het proces van 'individuatie' (een psychoanalytische term die verwijst naar het ontwikkelen van karakteristieken die de persoon maken tot wie die is), hij toch vooral onze 'geworpenheid' (een term van Heidegger, mijn woordkeuze) onder de aandacht brengt: de mens in-de-wereld, tussen de andere mensen, deel van een tijdsgeest en cultuur. Individuele verschillen, poneert Verhaeghe zelfs, zijn grotendeels toe te

schrijven aan de specifieke omgeving waarin een individu opgroeit (p. 91). Zo iets is een bij uitstek systemische visie.

Zijn analyse sluit in veel opzichten aan bij een systeemtheoretisch denken. We zijn sociale dieren, betekenende wezens. Identiteit is een sociale constructie. Ze is vloeibaar, onderhevig aan verandering. Slechts hier en daar toont zich het denken van de psychoanalist, als hij het bijvoorbeeld heeft over onze basisverhouding tegenover de eisen van ons lijf, de emoties en driften, waaruit ons zelfbeeld voortspruit (p. 105) of toont hij zich aanhanger van de evolutionaire psychologie, als hij wijst op de genetische basis voor ons verlangen naar autonomie en de behoefte aan verbondenheid (p. 110). Niet dat we het daar per se oneens mee hoeven te zijn, maar hier krijgt het te veel een stempel van wetmatigheid.

Als psychotherapeut blijf ik wat op mijn honger zitten als het gaat over de vraag hoe ik dit rijke denken, deze zinvolle analyses, kan toepassen in de praxis van de spreekruimte. Ik stelde me vaak de vraag hoe hij daarmee aan de slag gaat. In het boek vond ik maar één voorbeeld terug van een ervaring uit de consultatieruimte. Ik weet het, dit is niet het opzet van het boek, maar toch, waar verbergt zich hier de therapeut? Heel vaak maakte ik me de bedenking dat hij toch wel heel erg in oppositie staat met de samenleving van vandaag. Hoe rijm je dat als hulpverlener met een zoekende, explorerende houding? Het is een probleem waar ik zelf ook tegen opbots in mijn praktijk. Net het niveau waar we het minste aan kunnen veranderen – de zeden van de tijd, het grote verhaal – heeft het meeste invloed op onze geest, onze gevoelens, ons gedrag. Gelukkig zijn er ook altijd de verhalen die hiervan afwijken, die mogelijkheden bieden tot aansluiting en verbondenheid. Zo probeer ik het althans.

Samengevat vind ik het boek aanbevelingswaardig, niet alleen voor de geïnteresseerde lezer, maar ook, in het bijzonder, voor de hulpverlener/therapeut. De auteur brengt de bredere maatschappelijke context in kaart, een context die van ons de mensen maakt die we zijn. Gaan we voorbij aan die omkadering dan kunnen we niet alleen niet goed het gedrag van mensen begrijpen, we riskeren zelfs dit helemaal verkeerd te duiden, namelijk alsof de oorzaak dient gezocht in de persoon zelf (geheel in lijn met het neoliberale denken).

Ook daarvoor waarschuwt de auteur: in navolging van de filosofie blijft de populaire psychologie het accent leggen op de studie van het individu (p. 68). Psychologie dreigt een ‘behavioural science’ te worden, met het accent op gedragscorrectie (p. 230). Verhaeghe slaat spijkers met koppen. We kunnen niet zeggen dat we het niet wisten.